

מיכל אהרוני

גיליון מיוחד של "דפים לחקר השואה" לכבוד יהודה באואר ביום הולדתו ה-95: מבוא

ראשית כל, עלינו לזכור כי השואה היא דבר שאירע בפועל, במאה שלנו. היא אירעה לא הודות לגורל שאין להסבירו או להתערבות על-טבעית, אלא היתה תוצאה של אחת ההתפתחויות האפשריות הטמונות בהיסטוריה האירופית. היא בוצעה בידי בני-אדם, שקיבלו חינוך המקובל כסביר ביבשת המתורבת ביותר של כדור-הארץ.¹

יהודה באואר

גיליון מיוחד זה של "דפים לחקר השואה" מוקדש לחוקר הישראלי בעל השם העולמי יהודה באואר. לכבוד יום הולדתו ה-95 של באואר כונסו בגיליון זה מאמרים שנכתבו בעקבות סדנת קיץ שנערכה ביד ושם בקיץ 2021 בארגון משותף של יד ושם והמרכז הבין-לאומי ע"ש ויס-לבנת לחקר השואה והוראתה באוניברסיטת חיפה. בסדנה, שנערכה לכבודו של באואר ובהוקרה על פועלו, השתתפו באואר עצמו וכל כותבי המאמרים של גיליון מיוחד זה – כולם תלמידים ועמיתים שלו המכירים אותו זה עשרות שנים.

קשה מאוד לסכם את הקריירה הארוכה והמפוארת של באואר בגיליון אחד. אף על פי כן, המאמרים שלהלן מנסים לגעת בכמה מן הנושאים המהותיים ביותר הקשורים לעבודתו האקדמית של פרופ' באואר ולגוף מחקריו. בגיליון מוצגים מחשבות אישיות על באואר, פרשנויות על הישגיו ועל תרומותיו וניתוחים תיאורטיים והיסטוריוגרפיים שקיבלו השראה מעבודתו.

יהודה באואר נולד ב-6 באפריל 1926 בפראג שבצ'כוסלובקיה. ב-1939 עלה עם הוריו לארץ ישראל. לאחר שהשלים את חוק לימודיו התיכוניים בחיפה הצטרף לפלמ"ח. מאוחר יותר קיבל מלגת לימודים בריטית ולמד באוניברסיטת קרדיף בוויילס, אך קטע את לימודיו כדי להילחם במלחמת העצמאות ב-1948 ורק לאחר שהשלים את התואר. אחר כך חזר באואר לישראל, הצטרף לקיבוץ שובל שבנגב והיה חבר קיבוץ במשך כארבעים שנה. הוא החל את לימודי המוסמך בהיסטוריה באוניברסיטה העברית וקיבל את הדוקטורט שלו בשנת 1960. שנה לאחר מכן החל באואר ללמד במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים ובשנת 1968 התמנה מנהל המחלקה ללימודי השואה במכון. בשנת 1982 שימש מנהל מייסד של מרכז וידאל ששון לחקר האנטישמיות במכון.

¹ יהודה באואר, "נגד מיסטיפיקציה – השואה כתופעה היסטורית", השואה: היבטים היסטוריים, תל אביב: מורשת – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' (1982), עמ' 83–84.

באואר לא רק שימש מחנך ומנטור לדורות של סטודנטים באוניברסיטה העברית, אלא היה מאז שנות השישים גם חלק בלתי נפרד מן המכונים לחינוך ולמחקר של יד ושם. עם עמיתו וחברו הקרוב ישראל גוטמן יזם באואר בשנת 1993 את הקמת המכון הבינלאומי לחקר השואה. הוא עמד בראש המכון מ-1996 עד 2000, והיום הוא משמש בו יועץ אקדמי. באואר היה מעורב מאוד גם בבית הספר הבינלאומי ללימודי השואה של יד ושם ושימש חבר מערכת בכתב העת "יד ושם – קובץ מחקרים" ובהוצאה לאור של יד ושם. הוא היה עורך מייסד של כתב העת *Holocaust and Genocide Studies* וערך אותו מ-1986 עד 1995. ב-1998 הוענק לבאואר פרס ישראל על מחקריו בנושא תולדות עם ישראל. הוא שימש יועץ לכוה המשימה הבינלאומי לשיתוף פעולה בחינוך, בהנצחה ובמחקר בענייני השואה (ITF) ויועץ בכיר לממשלת שוודיה בפורום הבינלאומי למניעת רצח עם. המאמרים בגיליון הזה הם דוגמה חיה לעבודתו המחקרית המגוונת של באואר. לגיליון שלושה חלקים: מחשבות אישיות על באואר המורה והמנטור, סוגיות תיאורטיות הנוגעות לעבודתו, ודיונים היסטוריוגרפיים שהיה לו בהם תפקיד מרכזי.

יהודה באואר כמורה וכמנטור

המאמר הראשון בגיליון זה הוא מחווה של דליה עופר למורה ולמנטור שלה, יהודה באואר. עופר משרטטת את המסע האקדמי שלה ואת החוב האינטלקטואלי שלה לבאואר לאחר שנים רבות שבהן הייתה תלמידתו ועמיתתו. ברשמיה האישיים היא חוזרת לימיה הראשונים כתלמידתו של באואר, בזמן שהשלימה את לימודיה לתואר השני באוניברסיטה העברית בירושלים. כפי שהיא מציינת, לבאואר הייתה השפעה גדולה על ההתפתחות שלה כהיסטוריונית של השואה; הוא שלימד אותה כמה חשוב להאזין לעדויות שורדים ולבחון את הפרט בהקשר ההיסטורי הייחודי שלו או שלה. באואר נתן לה השראה לאמץ את שיטות המיקרו-היסטוריה, אבל בה בעת לחקור מגוון רחב של נושאים, להרחיב את אופקיה ולתת את דעתה על התפתחויות מאקרו-היסטוריות. עופר המשיכה ליהנות מיחס של כבוד ואמון מצד באואר גם לאחר מכן, כשהייתה עמיתה שלו במכון ליהדות זמננו.

המאמר הבא הוא מחווה של דוד זילברקלנג ליהודה באואר, שהשפיע עמוקות על מחקריו ועל האופן שבו הוא מבין את השואה. המחבר מהרהר בהשפעה של באואר עליו: תחילה בלימודיו לתואר השני באוניברסיטה העברית בירושלים, אחר כך בעבודתו כעורך משנה של כתב העת *Holocaust and Genocide Studies*, שבאואר היה עורכו הראשי, ולבסוף בקריירה הארוכה שלו כעורך "יד ושם – קובץ מחקרים". אחד השיעורים החשובים ביותר שלמד זילברקלנג מבאואר היה להתבונן "בשואה בגובה העיניים, ללא עדשות צבעוניות ומיסטיפיקציה, וללא הטיה אידיאולוגית – ככל האפשר". המחויבות של באואר לקבלת עדויות ראייה של יהודים על מאורעות היסטוריים ולהכרה בחשיבות

ובמהימנות של עדויות שבעל־פה הייתה עוד מורשת רבת־ערך שהנחיל לו באואר, שלימים עיצבה את עבודתו של זילברקלנג במוזיאון לתולדות השואה של יד ושם.

דינה פורת ומרק ויצמן דנים במאמרם המשותף בתפקיד המכריע שמילא באואר בהקמת הברית הבינ־לאומית לשימור זכר השואה (International Holocaust Remembrance Alliance [IHRA]). באואר יזם את הקמת הגוף הזה עם ראש ממשלת שוודיה דאז, יירן פרסון, בשנת 2000. הוא מחברו של מסמך היסוד של ה־IHRA, הצהרת שטוקהולם, שמדגישה את "אופייה חסר התקדים של השואה". פורת ויצמן טוענים שה־IHRA הוא "כיתת הלימוד שבה הגותו של באואר על השואה מתורגמת למציאות פוליטית". עוד הם טוענים שהארגון התפתח ונעשה כלי פוליטי מרכזי להנצחה, לחינוך ולמחקר בענייני השואה, ומסכמים שבאואר "גייס את ההבנה המחקרית המעמיקה שלו כדי לקדם אקטיביזם פוליטי מעשי בשירות הומניזם ליברלי, לתועלת כולנו".

יהודה באואר וסוגיות תיאורטיות

באואר היה משתתף פעיל ומרכזי בדיון על ה"אי־תקדימיות" של השואה (מונח שהוא מעדיף מן המונח "ייחודיות"). על פי השקפתו, מ"האי־תקדימיות" של השואה משתמעות הן הייחודיות של המאורע ההיסטורי הזה הן השלכותיו האוניברסליות. שני המאמרים הראשונים בחלק זה קשורים קשר הדוק לדיון המושגי ב"ייחודיות השואה". כריסטופר ר' בראונינג בוחן את הטיפול של באואר במושגים "השואה" ו"רצח עם" (ג'נוסייד) וכן את האופן שבו הבין רפאל למקין את היחסים בין רצח עם לקולוניאליזם התיישבותי. בראונינג מציין שלדברי באואר המונח "רצח עם" מתאים לציון דה־קולוניאליזציה רדיקלית, אבל את המונח "השואה" יש לשמור לציון התוכנית הנאצית "חסרת התקדים" להשמדה כוללת של יהדות אירופה. המחבר נדרש למחלוקת עכשוויות, כגון המחלוקת בדבר היחסים בין רצח עם לקולוניאליזם, ושואל בין השאר איך אפשר לכלול את הקולוניאליזם בצורה הטובה ביותר במושג או בהגדרה של רצח עם. האם אפשר או ראוי לראות בשואה צורה של קולוניאליזם התיישבותי? המאמר טוען שהרעיון של "כוונה" היה מרכזי למושג רצח עם, אבל קשה לאתר או לזהות אותו בפרקטיקה של הקולוניאליזם התיישבותי, על אף תוצאותיו הרצחניות. בראונינג מציע שני מושגים של רצח עם: סיסטמטי וסיסטמי. האחד, המבוסס על הפרדיגמה של השואה, מתמקד בכוונה; האחר, המבוסס על קולוניאליזם התיישבותי, מתמקד בתוצאה.

במאמר הבא נדרש שאול פרידלנדר לדיון על מאמרו של דירק מוזס, "הקטכיזם של הגרמנים", שפרסומו במאי 2021 הצית פולמוס. מוזס טוען שיש לבחון את השואה כפי שבוחנים כל רצח עם אחר בתקופה הקולוניאלית. הוא מתאר את תרבות הזיכרון הגרמנית כ"אידיאולוגיה מדינתית" שמכתיבה "קודים לשוניים". פרידלנדר מותח ביקורת קשה על הטענות של מוזס, המטילות ספק בייחודיות השואה. השואה, מדגיש פרידלנדר,

שונה במהותה מפשעים אחרים בהיסטוריה. המחבר חושף את מה שנראה לו הכשלים הטבועים בפרשנות של מוזס: התעלמותו המודעת מן ה"אידיאולוגיה הנאצית הפרנואידית וממדיניות הטיהור האובססיבית שלה" כלפי היהודים והתבוננותו "רק במטרות המעשיות של השואה כדי להוכיח שמבחינות רבות היא הייתה רצח עם כמו כל רצח עם אחר, רצח ממניעים קונקרטיים וישירים". פרידלנדר מוסיף ומגנה את המחשבה הפוסט־קולוניאלית שמוזס דוגל בה ומצביע על הסכנה הצפונה בה להתפתחות רגשות אנטי־ישראליים ולהתגברות האנטישמיות.

המאמר הבא, מאת אלווין ה' רוזנפלד, דן בהתערבות של באואר בתחום אחד של לימודי האנטישמיות: האופן שבו אנחנו מאייתים את המילה "אנטישמיות". האם יש לכתוב אנטי־שמיות, או שמא אנטישמיות – בלי מקף? יש מי שיראו בזה לא יותר מפלפול סמנטי או העדפה בענייני כתיב, אבל רוזנפלד סבור שיש להחלטה זו חשיבות מכרעת להבנת האופן שבו אנחנו חושבים על שנאת יהודים ומגדירים אותה. באואר התעקש כידוע לאיית את המילה "אנטישמיות" בלי מקף בטענה ש"אנטישמים אינם שונאים שמים; הם שונאים יהודים". כפי שרוזנפלד מציין, באואר אף לא הסכים להוציא לאור את ספרו *The Holocaust in Historical Perspective* אלא אם כן תיכתב המילה בלי מקף, "אנטישמיות". רוזנפלד מרחיב את הסוגיה של הגדרת האנטישמיות כדי לדון בכעיה נוספת שקשורה לנושא: איך עלינו להבין ולהגדיר את המונח "אנטי־ציונות"? על פי השקפתו, "שורשי הצורה בעלת הפוטנציאל ההרסני ביותר של שנאת יהודים בזמננו ניזונים מעוינות עזה, שמוסווית במונח 'אנטי־ציונות'".

במאמר החותם חלק זה של הגיליון חוי דרייפוס חוזרת ומעיינת במושג מרכזי בעבודתו של באואר: "עמידה". דרייפוס מבקרת בתקיפות את המושג הזה, שעל פי הגדרתה הוא לקוח מתחום המוסר ולא מתחום ההיסטוריה. לדעתה, השימוש במונח עמידה בשיח השואה של שנות החמישים והשישים, כפי שהגדירו אותו מארק דבורוזצקי ואחרים, לא תרם רבות לניתוח הביקורתי. הרעיון של עמידה כולל סוגים רבים מדי של פעולות שקשורות להתנגדות – אישיות ומאורגנות, חמושות ולא־חמושות – ולכן הוא רחב, רב־משמעי ועמום מדי. דרייפוס טוענת שההגדרה המתוקנת שהציע באואר למושג עמידה יעילה יותר. על פי הגדרה זו, העולה מכמה מספריו, עמידה היא כל הפעולות שנקטו קבוצות או פרטים מתוך כוונה להתנגד למטרת הגרמנים להשמיד את העם היהודי ותרמו להישרדות משמעותית של הפרט או של החברה היהודית. עוד טוענת דרייפוס שיש ליישם הגדרה זו של "עמידה" בהקשרים רחבים יותר של תגובות אנושיות למצבים קיצוניים, ובכלל זה למקרים אחרים של רצח עם.

יהודה באואר ודיונים היסטוריוגרפיים

המאמרים בחלק זה בוחנים דיונים היסטוריוגרפיים מהותיים שיש להם מקום מרכזי בעבודתו של באואר עצמו. דן מכמן בוחן את מחקריו של באואר על ההיסטוריה היהודית. כל החיבורים האלה, טוען מכמן, מבקשים לחשוף את "[ה]ייחודיות של העם היהודי כתופעה היסטורית הנחקרת דרך המנסרה של המשבר הגדול מכול: השואה". מכמן קושר בין הרקע הביוגרפי של באואר – שגדל במשפחה חילונית בפראג, נעשה חבר קיבוץ של השומר הצעיר והצטרף למפלגה הסוציאליסטית הציונית מפ"ם – ובין החיפוש שלו אחר ערכים יהודיים חילוניים הומניסטיים בהיסטוריה היהודית. אם במחקר שלו על תנועת הבריחה ואם במחקריו על ההיסטוריה של הג'וינט, על פעולות ההצלה של הקהילה היהודית באמריקה להצלת יהדות אירופה או על נושאים אחרים – באואר תמיד ביקש לבחון באיזו מידה שרדו המאפיינים המסורתיים של הקיום היהודי (למשל הסולידריות היהודית והקהילתיות היהודית) לאחר התופעה של החילון היהודי. מכמן בוחן היבט נוסף של עבודתו של באואר – את היהדות הדתית ואת אפשרות האמונה באל לאחר השואה. הוא טוען שאף על פי שבאואר שלל אפשרות של אמונה כזאת, הוא "המשיך בשיג ושיח עם אלוהים".

יהודה באואר היה מהחוקרים הראשונים שעמדו על ההבחנה בין מידע על השואה ובין ידע עליה, אולי אפילו הראשון שבהם.² רוברט רוזט נדרש להבחנה זו בהקשר של הונגריה ומעיין מחדש בשאלה מה יכלו לדעת בהונגריה על השואה לפני תחילת הגירושים באביב 1944. הוא מגיע למסקנה שאף על פי שהיה ידע, שלעיתים הוביל לאקטיביזם ולמאמצים להצלת חיים, "בקרב יהודים הונגרים רבים ובהם כמה מנהיגים, בתקופת גל הגירושים הגדול הראשון באביב ובראשית הקיץ של 1944, המידע לא בהכרח הצמיח ידע".

להבחנה בין מידע לידע מתייחס גם מיכאל ברנבאום, העוסק בשאלה כיצד העריך באואר את תגובות ממשלת ארצות הברית ויהדות ארצות הברית בזמן השואה בספרו "האם יכלה ממשלת ארצות הברית להציל את יהדות אירופה?"³ ברנבאום מדגיש שבאואר "מערער על הנרטיב המועדף על יהודי אמריקה וישראל" בעניין התגובה של ממשלת ארצות הברית ויהדות ארצות הברית לשואה. באואר מותח ביקורת על פרשנותו של דוד ויימן בעניין התגובה האמריקאית להשמדת היהודים ורואה בה "מחשבת שווא עצומת ממדים" ש"מעודדת פרשנות מיסטית של מאורעות העבר".⁴

במאמר הבא עמר ברטוב מדגיש את שיטות המחקר פורצות הדרך של באואר בספרו "מות העיירה" (2009). במחקר זה התמקד באואר במה שמכונה הקְרֵסִי (kresy), אזור

² Yehuda Bauer, "When Did They Know?" *Midstream*, 14, 4 (1968), pp. 51–58

³ Yehuda Bauer, *Could the US Government have rescued European Jewry?*, Jerusalem: Yad Vashem (2017)

⁴ שם.

הספר המזרחי של פולין, שרוב אוכלוסייתו היהודית התגוררה בעיירות קטנות או בינוניות. חקר מרקם החיים המורכב במספר מוגבל של עיירות מספק לנו את מה שברטוב מכנה "היסטוריה מקומית למחצה". לדברי ברטוב, האופן שבו באואר בוחן את החיים בשטעטל, "הן מלמטה הן מבפנים", יצר מגמה חדשה בהיסטוריוגרפיה של השואה. באואר משתמש בזהירות בעדויות של ניצולים ומצליח לבחון כמה מן הסוגיות המורכבות ביותר של השואה, ובכלל זה את התנהגות ההנהגה היהודית, קשרי גומלין בין יהודים ובין קבוצות אתניות מקומיות אחרות וביטויים של התנגדות יהודית, שבאואר מעדיף לכנות "עמידה". ברטוב דן בבוציץ' (Buczacz), אחת העיירות שבאואר בוחן ביתר פירוט, ועומד על המעלות ועל המגבלות של נקודת המבט המקומית למחצה כפי שהיא נגלית ב"מות העיירה".

במאמר האחרון לכבוד באואר ופועלו יאן גרובוסקי בוחן את סוגיית סילוף השואה בפולין של ימינו. לטענת גרובוסקי, בניסיון להגן על המיתוס בדבר חפותם לכאורה של הפולנים בזמן המלחמה נעשו הרשויות הלאומניות של פולין לאחד הסוכנים העיקריים של סילוף השואה בעולם כולו. המחבר מגלה שמוסדות רבים, ובכלל זה מוזיאון אושוויץ, מעורבים היום "במסע תעמולה בלתי נלאה שתכליתו להוכיח שהצלת היהודים בזמן השואה הייתה ברירת המחדל של החברה בפולין". לדברי גרובוסקי, הניסיונות להרחיב את שורות חסידי אומות העולם ולהעמיד את סבל הפולנים ואת אבדותיהם במישור אחד עם אלו של הקורבנות היהודים נובעים מתופעה הידועה בשם "קנאת שואה". גרובוסקי מעיין מחדש בדעותיו של באואר בדיון זה וטוען בתוקף שההיקף של שותפות הפולנים בפשעי השואה היה עצום. על פי הערכות שמרניות, הפולנים הרגו או מסרו לידי הגרמנים כ־200 אלף יהודים שהסתתרו.

* * *

בנאומו בבונדסטאג ב־27 בינואר 1998 אמר באואר: "אולי עלינו להוסיף עוד שלושה דיברות: אתם, ילדיכם וילדי ילדיכם לעולם לא תהיו רוצחים; אתם ילדיכם וילדי ילדיכם לעולם לא תהיו קרבנות; וכן, אתם, ילדיכם וילדי ילדיכם לעולם, לעולם לא תהיו מתבוננים פסיביים ברצח המונים, ברצח עם או בטרגדיה הדומה לשואה".⁵ באואר הצליח, אולי יותר מכל חוקר אחר, לקדם את לימודי השואה ואת המודעות לשואה ולהפוך את השואה מסוגיה יהודית בעיקרה למאורע היסטורי בעל משמעות אוניברסלית. הקול הצלול של באואר ממשיך להישמע בכל פעם שמתעוררים דיון חדש או מחלוקת חדשה. זו זכות ועונג להקדיש את הגיליון המיוחד הזה לכבוד פרופ' יהודה באואר האדם, החוקר, המורה והאינטלקטואל הציבורי, שממלא תפקיד חשוב מאין כמוהו כמנטור וכמצפון המוסרי של החברה שלנו.

⁵ יהודה באואר, הרהורים על השואה (תרגום: יוסף ונקרט), ירושלים ובאר שבע: יד ושם ומכון בן-גוריון (2008), עמ' 276.